

הקדמה – מבוא

ישמחו הלומדים וירננו התלמידים בהעלותנו על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנן, פירוש כת"י קדמון על הספרי, המיוחס להראב"ד ז"ל, אשר היה גנוז עד עתה. חשיבות מיוחדת יש לפירושו של חד מהראשונים על הספרי, מכיון שישנו תחת ידינו כיום בדפוס רק פירוש אחד מהראשונים על הספרי, הוא פירוש רבינו הלל ז"ל אשר הו"ל הגאון רבי שכנא קולודצקי זצ"ל בשנת תש"ח, ושוב בתשמ"ג. גם בזה שונה הפירוש שלפנינו מפירושו של רבינו הלל, שהפירוש הנן נמצא בידינו עד סוף פרשת וזאת הברכה, בעוד שפירוש רבינו הלל לא זכינו לאורו אלא עד אמצע פרשת כי תצא. הרבה שנים עסקנו בעבודת פענוח וההדרת שני הכת"י אשר היו ברשותנו, בכירור וליבון דבריהם הק' כאשר נבאר להלן.

נוסח הספרי

השתמשנו בספרי דפוס ראשון שנדפס בוויניציאה שנת ש"ו, שהוא הנוסח היותר מדויק, שהרי כל שאר הספרים שיצאו לאור אחרי דפוס וויניציאה כולם שאבו את נוסחתם ממקור ראשון זה. גם הדפסנו לפני כל פיסקא הפסוקים בתורה אשר עליהם מבוססים דברי התנאים שבספרי, כדי שיהיה בזה תועלת גדולה מאוד ללומד ולמעין.

גירסת הגר"א

כעצת מרן הגר"י זצ"ל בזמן הדפסת עמק הנצי"ב על הספרי בשנת תשי"ט הודפסה אז גירסת הגר"א זצ"ל, אשר בו נערכו כל הגהות רבינו הגר"א על הספרי והכניסום מחדש בתוך הטקסט של הספרי, וכלשונם שם בהקדמה: "כמו כן ערכנו וסדרנו ע"פ הצעתו והדרכתו של כבוד גאון ישראל מרן מוהרי"ז הלוי סולובייציק שליט"א גאב"ד דבריסק, את נוסח הספרי כולו לפי גירסת רבינו הגר"א זצוקלה"ה בהגהותיו". עבודה גדולה זו נעשתה בשעתו ע"י ש"ב הגר"ר צבי שפירא זצ"ל, וניתן לי בטובת עינו הרשות והזכות להדפסת גירסת הגר"א גם במהדורתנו זו.

ומקום הניחו לנו להתגדר בו במהדורתנו, שעד עכשיו בכדי לעמוד ולדעת מה היתה הגהתו המקורית של רבינו הגר"א, היו צריכים להשוות בין שתי הגירסאות ולברוק איפה יש שינוי מהגירסא הקודמת. אשר על כן להקל על המעיין הדפסנו אותם שינויים והוספות שיש בגירסת הגר"א מהדפוס ראשון בציון קו אפור מתחתם, כדי שיכלטו ההגהות המקוריות גם בגירסת הגר"א. ובמקום שמחק הגר"א בגירסתו מהנדפס שלפנינו, הדפסנו הקו במילה שלפני, ובמילה שלאחרי המחק'. גם תוקנו כמה דברים ע"פ כת"י המקורי של הגר"א, וכן הדגשנו כותרות שבגירסת הגר"א שהיו חסרים עד כה.

עוד יש לציין שבהרבה מהשינויים שחידש הגר"א בהגהותיו כיוון לגירסת הראב"ד שלפנינו, והערנו את זה בהגהות "זכרון יוסף טוביה" למטה בעמוד.

---

¹ יש לציין שרבינו הגר"א השתמש בספרי מהדורת דפוס המבורג שנת תקמ"ט ובו רשם הגהותיו, ולפעמים אין נוסח הנדפס שם מתאים עם נוסחת ספרי דפוס וויניציאה שנת ש"ו שלפנינו, ואשר על כן לפעמים אין הקו מורה על הגהתו אלא על שינוי להנדפס שלפנינו מהנדפס שהיה לפני הגר"א. אבל עכ"פ כמעט כל הקוים כן מציינים הגהותיו המקוריות כאשר יראה המשכיל הנכון.

הסוגריים באותיות קטנות בתוך גירסת הגר"א הם ביאורים שיצאו לאור בשנת תרל"ב ע"י הרב שמואל לוריא, המו"ל הראשון של ההגהות הגר"א על הספרי מתוך כתי"ק. ולפעמים בתוך הסוגריים האלו העתיק אף שינוי נוסחאות שמצא מכת"י הגר"א. הדפסנו כל הסוגריים האלו בתוך גירסת הגר"א עצמם, בדיוק כמו שהודפס כן בגירסת הגר"א שבעמק הנצי"ב, ובגירסת הגר"א שבמהדורת הרכינו הלל.

מקור בש"ס

הדפסנו בגליון מקור בש"ס לדברי התנאים שבספרי, גם זה להקל על המעיין כדי שיוכל לראות ולעיין במקור דבריהם גם בש"ס.

פירוש מיוחד להראב"ד

השתמשנו בשני כתבי יד, כת"י אוקספורד (Mich. 376 - 425), וכת"י סמינר (כ"י בוסקי #5 - reel 56 - מקודם כ"י ששון 598/2). פירוש קדמון זה שהיה גנוז עד עתה היה לעיני החיד"א זצ"ל ואף הביאו כמה פעמים בספריו, כמוכח מכך שהיא כתובה אצלינו אות באות כמו שהביא, ונקבו בשם פירוש הראב"ד על הספרי. ועל פי עדותו של הענק הגדול החכם הזה, אשר כל רז לא אניס ליה, שר המסכים, הגאון החיד"א זצ"ל, אשר כל יקר ראתה עינו, ולא נעלם ממנו כל רז, והוא הגבר שהאציל מרוחו לברר וללבן מחברי רבותינו הראשונים כמלאכים ומפיו אנו חיים, על פיו סומכים אנו להכריע כי פירוש זה שלפנינו היא מיוחד להראב"ד, ונפרט כמה מהמקומות שהביאו, וכדלהלן:

החיד"א בספרו פתח עינים כריתות דף ח: כתב "ראיתי בפירוש ספרי להראב"ד כ"י פ' שלח סוף פ' נסכים שכתב וז"ל ואם תאמר האיך מקבלים גרים בזמן הזה וי"ל דשאני היבא דלא אפשר אבל יותר נראה דאמרינן בכריתות דאין קרבן אלא להכשיר בקדשים" עכ"ל, וע"ש מה שפלפל בדבריו. והכי איתא לפנינו אות באות בפרשת שלח פסקא קח.

וכן בספר מחזיק ברכה להחיד"א הדפים בסופו קונטרס פאת הראש ושם כתב וז"ל "וראיתי בפירוש הראב"ד לספרי כ"י שכתב וז"ל שקפחה כמו קצצה על עצמה נזירות, ולכאורה בזה שעומדת לצאת פליגי רבנן על ר' יהודה אבל באשה אחרת שאינה עומדת לצאת לא, כדאמרינן בכתובות אחריות דאית לך עלי מקדמת דנא, ואמרינן עלה דאפי' חללה שבת, מיהו ר' יהודה הוא דאמר לה בכתובות ר"י אומר מביא אדם על אשתו קרבן עשיר וכו' ובמציעא נמי ר"י היה דורש לשון הדיוט ומהבא שמעינן דלא שנה בעומדת לצאת לא שנה באחרת פליגי רבנן עליה" עכ"ל. וגם היא כתובה אצלינו אות באות בפרשת נשא פסקא ח וכמו שהעתיק החיד"א וקראו בשם פירוש הראב"ד.

וכן בספר ברכי יוסף או"ח סי' תפ"ט כתב החיד"א "וכדו חמות"י ראיתי או"ד פירוש הראב"ד לספרי כ"י שכתב וכו' וז"ל מה להלן ארץ ה' עממין וכו' ו' עממין גרסינן דאי לא בן מאי איבא בין ת"ק לר' יוסי הגלילי, מיהו יש להעמיד הגירסא וסתם ספרי הוא ר"ש דאמר לעיל ולא שנמלט מעצמך פרט לעבר הירדן ומשמעות דורשין איבא ביניהו ולפי מה שפירש בירושלמי דאיבא ביניהו חצי שבט מנשה צ"ל דכולה ר"י הגלילי היא והכי קאמר

שריה"ג אומר", עכ"ל. וע"ש שדן באריכות ומפלפל הרבה בדבריו. וגם היא כתובה אצלנו אות באות בפרשת כי תבא פיסקא ש"א.

וכן בספרו פתח עינים מסכת נזיר דף כג. הביא החיד"א מפירוש רבינו הלל וגם מפירוש הראב"ד על הספרי מכת"י. וכן בשו"ת שאל חיים ח"א סימנים ס"ט, ע"ט, וסימן פ' הביא מפירוש הראב"ד שכתובה אצלנו אות באות.

ואף בספרו שם הגדולים מערכת ספרים (אות ס – ספרי) כתב שראה רק שני פירושים מהקדמונים בכת"י על הספרי מהראב"ד ומהרבינו הלל. וז"ל שם "ספרי: כמה פירושים חברו ולא נראה שום א' בדפוס א' הראב"ד ב' רבינו הלל".

והגם שיש מקום לדון בגופו של ענין, האם פירוש קדמון זה שלפנינו הוא אכן מהראב"ד ז"ל בעל ההשגות, כפי שנקט החיד"א, או שמא הוא מקדמון אחר, וכפי שנביא לקמן כמה הערות שגם כבר העירו בזה אחרים, בכל זאת מי לנו גדול מרבינו החיד"א, ואין זה השערתינו, רק נוקטים אנו בהשערת הענק הגדול הזה אשר כל רז לא אנים ליה, וכל הקשויות וההערות גם הוא ידע מהם, ובכל זאת כתב מה שכתב בברירות, והרי על פיו סומכים כבר רבות בשנים בענינים אלו. על כן, כפי שנתיעצנו מגדולי ישראל שליט"א נקבנו השם של הספר בהשער פירוש "המיוחס להראב"ד", שאפילו אם באמת הוא פירוש של קדמון אחר, אנו את שלנו עשינו ורק יחסנו את שמו על פי מה שכתב רבינו החיד"א, וכנ"ל.

הפירוש שלפנינו היה גם לעיני אחרונים אחרים (אף כי לא ידעו כולם מי הוא מחברו): בספר ברית אברהם (מרבי אברהם גדליה ז"ל) בפירושו על הילקוט הביא פעמים אין מספר קטעים שלימים המצויים לפנינו ממש אות באות², וז"ל שם "בספרי הבאתי פירושים נחמדים שלא שמען און מעולם מפי אצילי רברבי ה"ה רבינו הלל, והראב"ד וכו'". וכן בפירוש מהרר"א נחום ז"ל בספרו מדרש אלעזר הביא מפירוש דנן כפי שהוא מופיע לפנינו.

והנה בפירוש הגהות וביאורים להחכם קדמון ספרדי (הגאון מוהר"ר סולימאן אוחנא) הנדפס בפירוש הרבינו הלל שי"ל ע"י הגר"ש קולודצקי זצ"ל כבר הביא במבוא שם שהחכם הנ"ל העתיק מחידושי הרבינו הלל על הספרי וקראו בטעות בשם הראב"ד, ואף הגאון רבי דוד פרדו בספרו "ספרי דבי רב" עמד על טעותו ואף מתפלל על פירוש החכם קדמון ספרדי איך הביא חידושים בשם הראב"ד שהם ממש כתובים אות באות בהרבינו הלל, ומתפלל ע"ז שלא מצינו שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד. וכבר הוכיח הגר"ש קולודצקי זצ"ל במבוא לפירוש הרבינו הלל בראיות ברורות שבטעות יחסו כמה גאונים את פירוש הרבינו הלל בשם הראב"ד. ואמנם כתב שיכול להיות שטעות זה יצא מכיון "שבאמת ידוע שחיבר הראב"ד פירוש על הספרי³ אבל אין היא בידנו בעת, אבל היא היתה לעיני החיד"א כפי שהביא בספריו, אבל לא זכינו לאורו".

וברוך שנתן תורתו לשומרים אשר בסוף נתגלה הפירוש המיוחס להראב"ד ז"ל על הספרי⁴.

מקומות יש שהקפנו מילה בסוגריים עגולים או בסוגריים מרובעים, והיא מפאת שמילה זו לא מופיעה או לפעמים מופיעה באחד מכתבי היד, וכפי אות עינינו אחר ההתבוננות הקפנו בעיגול למחוק ע"פ כת"א אחד או במרובע להוסיף ע"פ כת"י השני. לפעמים בחרנו גירסא המובאת בספר ברית אברהם על הילקוט מרבי אברהם גדליה זצ"ל, שלפניו היה

² השתמשנו לפעמים להיעזר בהעתקתו במקומות משובשים בכת"י שלפנינו, וכלקמן.

³ עיין עוד לקמן בהערה הבאה עוד אפשרות לסיבת הטעות.

⁴ יש לציין שבכת"י אוקספורד רשום בטעות בדף הראשון "פירוש רבינו הלל" בכתב הרבה יותר מאוחר מהכת"י, וכנראה נרשם כך בטעות ע"י ספרן שהחזיק את הכת"י, (עיין צילום ההעתק לקמן). ואף יתכן שמפאת זה יצא הטעות בעיני המוהר"א ואחרים, שקראו להרבינו הלל שלפניו בשם הראב"ד, מכיון שפירושינו המיוחס להראב"ד היה רשום עליה רבינו הלל בטעות, ואלי זה גרם להחלפת השמות בין שני הכת"י.

כל פירוש רבינו, והביא פעמים רבות קטעים שלמים מילה במילה. גם היו פעמים שהקפנו בסוגריים עגולים כנ"ל איפה שהיה נראה ברור כמעות בההעתיקות או שלא היה לו מובן. כל הסוגריים העגולים הקטנים עם אותיות קטנות הם המראי מקומות שהוספנו להבנת הדברים.

ישנה כמה מקומות שהסופר שהעתיק הכת"י העתיק אף מה שהיה רשום בגליון הכת"י ובמשך העתקות מאוחרות נכנסו הדברים אף בהפירוש. דבר זה קרא לעיתים בהרבה מעתיקי הראשונים, ואף בגמרא מצינו בדומה לזה, עיין נזיר דף מה. דאיתא בגמ' "נ"א במדרש פרשת נשא ד' רמ"ב וכו'" שלא מצינו לשון כזה בתלמוד, וכנראה שנשתרבו מהגליון בתוך הגמ'. ע"ש בהגהות הגר"א שמחקו מפאת זה.

וכדוגמה לזה, לפנינו מצינו בפרשת כי תצא פסקא רכט בתוך הכת"י "ובהשגות הראב"ד ז"ל וכו'" ולכאורה לפי הבנת החיד"א צריך לומר פשוט, שדבר זה היה רשום מקודם בגליון ע"י אחד המעתיקים שרצה להשוות דעת הראב"ד בהשגותיו, ואף דן בדבריו, ולאחר מכאן נעתק במעות בתוך הפירוש עצמו⁵. וכן מצינו לפנינו בדומה כשהובא פירוש הרה"ק בפרשת דברים פסקא א' רשום בתוך הפירוש "בשרשים" באחד מהכתבי יד, ושם זה רק ניקבו הראשונים לפירוש רבי דוד קמחי לאחר תקופת הראב"ד, אלא כנ"ל שמעיקרא דבר זה היה רשום בגליון כמראה מקום לשם הספר, ולאחר מכאן נעתק מתוך הגליון⁶.

עוד יש לציין שהגם שמוצינו שהראב"ד בהשגותיו גילגל לכנות לרש"י "הצרפתי" וכאן בפירושו מכנהו רש"י ולא בשם הצרפתי, אין זה מן התימה, שמוצינו כן אף בשאר מקומות שכינהו הראב"ד לרש"י בשם רש"י, וכדוגמה לזה בפירושו על מסכת ע"ז דף לה ע"א ד"ה איסורי הנאה, וז"ל שם "וכך פי' רש"י במ' חולין ולא משום דקיבה פרש הוא כלל", ע"ש.

הגהות וביאורים "זכרון יוסף טוביה"

והנה יש בפירוש מיוחדם להראב"ד שלפנינו הרבה חידושים המאיר עינינו בתורתו, וכן הרבה גירסאות חדשות ושינויי נוסחאות מהספרי שלפנינו, ובלשונו הקצרה אף נתגלו טמונות ודברים חדשים שעד עכשיו לא מצינו להם מקור בראשונים, ועד כמה שירינו מגעת ניסינו קצת להשוות חידושי לשאר ראשונים ומפרשים, לבנות ולסתור כדרכה של תורה ולהשתעשע במרגניתא טבא זו. וכדוגמה נפרט כאן כמה חידושים שמוצינו בפירושו.

(א) בפרשת בהעלותך (פיסקא ס"ה) איתא "ויצעו בני" את הפסח וכו' ת"ל במועדו בא הכתוב ולימד על פסח ראשון שכשם שדוחה את השבת כך דוחה את הטומאה ככל חוקותיו אלו מצוות שבגופו שה תמים זכר בן שנה וכל משפטיו אילו מצוות שעל גופו לשבעה ולמצה ולביעור חמץ".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "לשבעה. היינו שמביאין חגיגה שיהא טעם הפסח בפיו".

ופירושו לכאור' מחודש שלא מצינו לו חבר, דכוונתו מלשון שביעה, דהיינו שיהא נאכל על השובע ולכן בעי חגיגה עמו. אמנם שאר המפרשים (רבינו הלל, ורש"י עה"ת, ועוד) פירשו מלשון מספר שבעה - שאסור בחמץ שבעת ימים.

(ב) בפרשת בלק (פיסקא קל"א) איתא "וישב ישראל בשיטים ויחל העם לזנות וכו' כשם שאי אפשר למסמר לפרוש מן הדלת בלא עץ, כך אי אפשר לישראל לפרוש מן הפעור בלא נפשות", ומובא שם מעשה בפינחס בן גובתא דאריח שהיה מעגיל בחביות ובא עליו שר של פעור ושמט עליו את השפוד וברח והלך לו ובא עליו כלילה שני אמר לו אף אתה מקללני אמר לו

⁵ וכן הוא לגבי דעת הסמ"ג שהביאו שם כהקדמה לדעת הראב"ד.

⁶ או אף יתכן שם שכל הקטע "וכן כתב הקמח"י היה רשום בגליון כראיה לדברי רבינו מה שכתב שם לגבי לשון אברך.

⁷ הוצאת ר"א סופר תשכ"א.

שוב איני מקללך מעתה.

וּכְתַב ע"ז הָרֹאֵב ד' וז"ל "אף אתה מקללני. פי' והרי כבר עבדתי ומה מועיל לך הקללה, והשיב מנחם שמכאן ואילך לא יקללנו והיינו "שאי אפשר לפרוש מהפעור בלא נפשות" דמעיכא לא שטט עליו את השפור אלא להנצל ממנו, לבסוף קבלו לאלוה".

ופירוש רבינו הוא חידוש נפלא בפירוש מעשה זו, דרצה להוכיח דאע"ג דכל שמנוין לבזויה ואינו מכוין לעבודה כלל פטור (וכדאיתא בתוס' סנהדרין (ס"ד, א') וכן בר"ן, וביד רמ"ה, ובמאירי שם). מ"מ כל שאינו מכוין לבזויה לא ימלט שאח"כ יתכוין לעבודה. וזה מה שאיירי אצל בני"י בשיטים, וזהו גם המעשה כאן. (ובפירוש ספרי דבי רב הק' שלא ידע מה אשמעינן המעשה, ובנצי"ב פי' שאשמעינן כמה מסר השטן נפשו להכשל בע"ז זו), ולפירוש רבינו אשמעינן טובא.

ג) בפרשת פנחס (פיסקא קמ"ב) איתא "וידבר ה' אל משה לאמר צו את בני"י את קרבני לחמי וכו' תשמרו נאמרה כאן שמירה ונאמר להלן שמירה. מה שמירה האמורה להלן מבקרו ארבעה ימים קודם שחיתתו אף שמירה האמורה כאן מבקרו וכו'". ע"כ.

וּכְתַב ע"ז הָרֹאֵב ד' וז"ל "שלא יביא אלא מן השמור. אכל קרבנות קאי, אנסכים וקמצין, ור"ל מן השמור מטומאה כדאמר' בחגיגה (כ"ה, ב') חברייא מדכן בגלילא. פי' אחר, שמור משום עבירה ואיסור כדאמר' (פסחים מ"ח, ב') שהאחת מן הצאן מן המאתים ממשקה ישראל (יחזקאל מ"ה) מן המותר לישדאל".

הנה בספרי דבי רב הביא גירסת רבינו הלל ומהר"ס תשמרו שלא יביא אלא מן המשומר, וכן הביא הרמב"ן עה"ת גירסא זו בספרי תשמרו שלא יביא אלא מן השמור.

והמפרשים נדחקו בפירוש גירסא זו, ולפי מה שכתב הראב"ד כאן בפירוש גירסא זו לכא' מיושב הכל בפשיטות.

ד) בספרי פרשת מטות (פיסקא קנ"ד) איתא "ונדר אלמנה וגרושה מן הנישואין אתה אומר מן הנישואין או אינו אלא מן האירוסין וכו' או אפילו נתארמלה או נתגרשה וניסת לזה קורא אני עליה ונדר אלמנה וגרושה כאלמנה לכהן גדול וכו'". ע"כ. וברבינו הלל גריס "לפי שמצינו באלמנה לכה"ג, דאע"ג דנשאת לכהן גדול ונשואה היא השתא מקריא אלמנה אסירא ליה".

דהיינו הספרי רוצה להוכיח דנקראת אלמנה אף בנישואין שניים. ובמפרשים תמהו על גירסא זו, ובספרי דבי רב הגיה הספרי ור"ל דאלמנה לכה"ג אף שאסורה לו מ"מ יכול להפר נדרים. וכן היא גירסת הגר"א כאן. ובביאור הגר"א יור"ד (רל"ד סק"ז), וכן פירש הנצי"ב.

אבל בפירוש הראב"ד לפנינו מצינו פירוש אחר, ואתי שפיר גרסתינו בספרי, והספרי רק רוצה להוכיח דסתם אלמנה היא בין מן האירוסין בין מן הנישואין, וכמו שמצינו גבי אלמנה לכה"ג.

דכתב ע"ז הָרֹאֵב ד' וז"ל "קרא אתה לאשמועינן דאם נתארמלה מן האירוסין ונשאת לאחר בו ביום, אי נמי נתגרשה מזה ונשאת לזה שלא יהיה לה הפרה כלל, והיינו דקאמר לפי שמצינו באלמנה לכהן גדול, פי' דאין הפרש בין מן הנישואין ובין מן האירוסין, והכא נמי נימא כיון שיש עליה שם אלמנה אין חילוק בין מן האירוסין לנישואין".

ה) בפרשת מטות (פיסקא קנ"ז) איתא "וידבר ה' אל משה נקום נקמת וכו' ר"ע אומר אלף למטה אלף למטה שנים עשר אלף מה ת"ל לכל מטות ישראל תשלחו לצבא להביא את שבטו של לוי".

וּכְתַב ע"ז הָרֹאֵב ד' וז"ל "להביא שבטו של לוי. תי' א"כ הווי להו י"ג אלף, וליכא למימר מנשה ואפרים חשוב להו כחד, וי"ל דבמקום שבט שמעון נכנס שבט לוי כיון דנפלו כ"ד אלף משבט שמעון".

קושייתו דאם שבט לוי בכלל למה לא הוי י"ג אלף, כן הקשו שאר מפרשים נמי, ומה שכ' "וליכא למימר מנשה ואפרים חשוב להו כחד" מצינן תי' זו בהמזרחי. אבל מה שכן תי' הראב"ד דשבט שמעון לא היתה בכלל הוא מחודש, ולא מצינו בהמפרשים מי שכיוון לזה. (וקצת קשה מלשון הקרא "לכל מטות ישראל", וצ"ע.)

ו) בפרשת עקב (פיסקא מ"א) איתא "והיה אם שמוע תשמעו אל מצוותי וכו' ולעבדו בכל לבבכם זו תפילה וכן ברוד הוא אומר תכון תפילתי קטורת לפניך".

וּכְתַב ע"ז הָרֹאֵב ד' וז"ל "תכון תפילתי קטורת - והיינו עבודה חשובה שבמקדש שיהא לכם מכוון בעבודה ואע"ג דאמרין

מצוות אין צריכות כוונה שאני עבודה דכתיב ביה לרצון ושאר מצוות נמי בעו כוונה למצוה כדדריש בכל לבבכם".

ומשמע מדבריו דהא דמצוות אין צריכות כוונה היינו שאין הכוונה מעכבת, אבל למצוה צריך כוונה בכל המצוות. וכדבריו כ' המשנ"ב סי' ס"ק ז', וציין לדברי הגר"א סי' ח' ע"י ח'. הרי דמצינו יסוד זה בראשונים.

ז) בפרשת עקב (פיסקא נ"א) איתא "כל המקום אשר תדרוך כף רגליכם וכו' עולי מצרים נאכל ולא נעבד".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "כל שהחזיקו עולי מצרים. פירוש יותר על עולי בבל, נאכל אחר זמן הביעור דקסבר קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבא, ומכל מקום לענין עבודה החמירו, ולעולם קסבר קדשה לעתיד, ולענין אכילה שרי משום דכתיב ולבהמתך ולחיה אשר בארצך, המיוחדת לך וזו כיון שלא החזיקו עולי בבל אינה מיוחדת לך".

וכנראה כוונתו לתרץ קושיית הראב"ה (סי' קס"ד - בסוף התשובה שהשיב לרבינו אפרים) על הירושלמי חלה (פ"ד, ה"ד) שכ' דחלה בארצות שלא כבשו עולי בבל הוא דאורייתא, והק' הראב"ה הא בשביעית מבואר (פ"ו מ"א) דכל שלא כבשו עולי בבל אין שביעית נוהגת שם, וכן הק' המשנה ראשונה שם, ובאמת כמה ראשונים סוברים דהירושלמי הוא לאו דוקא, וכוונתו כעין של תורה (הרא"ש שם, ובפסקי חלה י"ד), והרשב"א בפסקי חלה (שער ד') ובמאירי שם).

אבל בפירוש הראב"ד שלפנינו משמע דהוא סובר דהוי ממש דאורייתא, ומחלק בין שאר מצוות דסוברים קדשה לעתיד לבא ורק דשביעית פטור דבעינן מיוחדת לך.

ועדיין לא מצינו שיטה מחודשת זו במפרשים אחרים.

ח) בפרשת ראה (פיסקא נ"ו) איתא "הלא המה בעבר הירדן וכו' אחרי דרך מבוא השמש מקום שחמה זורחת".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "מבוא השמש, פירוש ממזרח שהשמש בא משם והיינו לבני ראובן ובני גד דכתיב בהו מעבר לירדן יריחו קדמה מזרחה. ובסוטה (ל"ג) מאריך בה יותר כמו שכתבתי, והכי גרסינן לשם "בארץ הכנעני היושב בערבה" אלו הר גריזים והר עיבל שיושבים בהם כותיים מול הגלגל סמוך לגלגל, ולשם כתבתי שקשה לי האי גירסא דודאי לא היו סמוך לגלגל דהא אמרי' לקמן שלא ראו את הגלגל, ונראה דגרס מול הגלגל כנגד הגלגל, אבל ודאי לא היו סמוך לגלגל".

הנה גרסתינו בסוטה (ל"ג, ב') "סמוך" לגלגל כמו שכ' הראב"ד כאן. והגיה "כנגד" הגלגל דהא אינם סמוכים לגלגל. וכן הוא דעת רש"י בחומש ד"ה מול הגלגל, ודלא כתוס' שם בסוטה ד"ה מול הגלגל (ע"י שפתי חכמים). וכבר עמד ע"ז השרי קרבן מבעל קרבן העדה על הירושלמי סוטה (פ"ז הל' ג'), וג"כ הגיה בהבבלי כמו שהגיה הראב"ד כאן, ועכשיו יש לנו מקור לדבריו.

ט) בפרשת ראה (פיסקא ס"ז) איתא "ועברתם את הירדן וישבתם בארץ וכו' היו שם שתי מחיצות, מחיצות לקודש הקדשים ומחיצות לקדשים קלים".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "ומחיצה לקדשים קלים. היינו בכל ערי ישראל הכי תנן בסוף זבחים (ק"ב, ב') ותימה, מאי מחיצה היא זו, וי"ל דלא היו אוכלין בעיר שאינו מוקף חומה דהכי משמע "ערי ישראל" היינו ההיא דמצורע משתלחת מתוכה".

בדברי הראב"ד מבואר חידוש גדול, דבזמן היתר הבמות אף שקדשים קלים נאכלים בכל ערי ישראל מ"מ בעינן עיר המוקפת חומה. וכבר כיוונו איזה אחרונים לחידוש זה, הרי"פ פערלא בביאורים לספר המצוות של רס"ג מל"ת קע"ד (דף קפ"ג בדפי הספר), והסביר דהא דקק"ל נאכלים בירושלים ילפינן מקרא דתאכלו במקום טהור ממקום שהמצורעים נשתלחים משם, ומצורעים אסורים לבא בכל העיר המוקפת חומה, ולכן אף בזמן היתר הבמות יש אותו איסור, וכן הוא בהגהות רבי דוד לוריא (זבחים ק"ב, ב'), ובקריית ספר (בית הבחירה פ"ז) כתב דבאמת אין דין שקק"ל יהיו נאכלים בירושלים אף בזמן הבית, רק דבעינן עיר המוקפת חומה, אבל יש פסול יוצא אם הוציאם מירושלים, וכן הוא בתויו"ט פ"ה מזבחים משנה י'. (ונפק"מ לגבי לחמי תודה למ"ד דקדישא אף אם הם רחוקים מהעזרה. וכן לענין מחשבת שלא במקומו). ולסברתם ג"כ מסתבר דאף בזמן היתר הבמות נשאר הדין דבעינן עיר המוקפת חומה. אבל מ"מ עד השתא לא מצינו מקור לזה מן הראשונים, ועכשיו נתגלה לנו מקור לחידוש זה מדברי הראב"ד.

אמנם יש להעיר דהא איתא בכמה מקומות בש"ס דאין יוצא בבמה, וצ"ע.

י) בפרשת ראה (פיסקא ע"ו) איתא "רק חזק לבלתי אכול את הדם וכו' לא תאכלנו לרבות בשר וחלב".

וּכְתַב ע"ז הָרֶאֱב"ד וז"ל "לרבות בשר וחלב. בפרק כל הבשר (חולין קטו): דריש להו דבהכי משמע התם משום דבר הלמד מענינו ובמה הכתוב מדבר בשני מינין, כלומר לעיל מיניה מיירי באיסור דם ואיסור אבר מן החי הכא נמי בשני מינין דהיינו בשר וחלב".

ולכא' פי' רבינו בדברי הגמ' שם בחולין הוא מחודש, ודלא כרש"י תוס' והריטב"א שם שפירשו שני מינים בענין אחר. **יא) בפרשת ראה** (פיסקא צ"ד) איתא "הכה תכה מניין לא יכולת להמיתו במיתה האמורה בו וכו' פרט לנכסי צדיקים שבחוצה לה".

וּכְתַב ע"ז הָרֶאֱב"ד וז"ל "פרט לנכסי צדיקים שבחוצה לה. פירוש, והם הכניסום בתוכה, וגדולה מזו אמרינן בשלהי סנהדרין (קי"ב, ב') דפקדונות של בני עיר אחרת והם בתוכה אפילו אם קבלו עליהם בני עיר הנדחת אחריות מותרין".

ולכא' משמע מדבריו דפי' נכסי צדיקים שבחוצה לה הוא שהצדיקים אינם מן העיר אלא הם חוצה לה והנכסים הם בתוך העיר. אבל כל שאר המפרשים (רש"י, ויד רמ"ה, והמאירי שם בסנהדרין, וכן הרמב"ם פ"ד הל' ע"ז, וכן שאר מפרשי הספרי פה) פירשו שהצדיקים הם מיושבי העיר והנכסים הם חוץ להעיר, (וביד רמ"ה אף הוכיח פירוש זה מהגמ' שם), ולא מצינו עוד מהמפרשים שפי' כרבינו.

יב) בפרשת ראה (פיסקא צ"ח) איתא "כל בהמה מפרסת פרסה ושוסעת שסע עד שיהו בה ג' סימנים הללו אינה מותרת באכילה".

וּכְתַב ע"ז הָרֶאֱב"ד וז"ל "מפרסת פרסה. היינו שפרסותיה מכוסות בטלפים ובשעה שמניחין אותם אצל האש נשרפין מיד". לכא' מה שפירש הראב"ד מפרסת פרסה נראה כחידוש, דרוב המפרשים פירשו מפרסת פרסה שהיא סדוקה ושוסעת שסע שהסדוק הוא בכל הפרסה (רש"י - פ' שמיני י"א, ב').

ופירושו הוא כפירוש הרשב"ם ואבן עזרא דמפרסת מלשון פרסה דהיינו שיש לה פרסה ולא שפרסותיה סדוקות. ולשון הספרי יותר מדויק לפי פירושו דכתב שיש ג' סימנים, דהיינו שפרסותיה מכוסות בטלפים, וגם שהוא סדוק, והג' שהוא מעלה גרה. דלשאר המפרשים בעצם אינו אלא ב' סימנים, פרסותיה סדוקין ומעלה גרה (וכן בעצם כתבו בטור ושו"ע (סי' ע"ט) וברמב"ם (מאכ"א - א', ב') שיש רק ב' סימנים).

יג) בפרשת ראה (פיסקא קל"ו) איתא "שבעה שבועות תספור לך בבית דין ומניין לכל אחד ואחד ת"ל וספרתם לכם וכו' מהחל חרמש בקמה משהתחיל חרמש בקמה שיהא הכל בקמה שיהיה תחילה לכל הנקצרים וכו'".

וּכְתַב ע"ז הָרֶאֱב"ד וז"ל "שיהא הכל בקמה. היינו כדמפרש ואזיל שתהא תחלה לכל הנקצרים, גם מכאן דקדקו שספירת העומר בעמידה, קרי ביה בקומה".

ולכא' נראה שיש להראב"ד ז"ל ב' פירושים על מ"ש הספרי שיהא הכל בקמה, א' שזה יהיה נקצר ראשון ושאר התבואה בקמה שלא נקצר עדיין. ב' שיהיו האנשים הסופרים בקומה דהיינו מעומדים.

והנה הראשונים הביאו דרשה זו דבקמה קרינן בקומה, שיהא ספירת העומר מעומד, והוא ברי"ץ גיאנות (הובא בכ"מ תמידין ומוספין ז', כ"ג), וגם ברא"ש סוף פסחים (סי' מ"א) כתב שסופרים מעומד, דת"ר בקמה תחל לספור אל תקרי בקמה אלא בקומה, והעתיקו הב"י והט"ז והבאר הגולה. ובהגהות הגרי"ב הק' שלא מצא ברייתא זו בש"ס, ורצה להגיה בדברי הרא"ש.

וביראים (סוף סי' קי"ד) הביא דרשה זו, ובמקצת הדפוסים כתוב "ודרשה זו שמעתי ולא ידעתי מקומה". ובשבלי הלקט (סי' שס"ו) הביא דרשה זו מספר לקח טוב (והוא ספר על הפסיקתא פ' אמור) ומחברו רבינו טוביה שהיה מקדמוני הראשונים והובא כל זה בספר ברכי יוסף (או"ח סי' ח').

ועדיין לא מצאנו מקור מדברי חז"ל, וכנראה שהראב"ד ר"ל שמקור דרשה זו הוא מהספרי, דכן הפי' של "שיהא הכל בקמה" היינו שגם ספירת העומר יהי' בעמידה, ושפיר יש לנו כעת מקור לדרשה זו מדברי התנאים.

יד) בפרשת שופטים (פיסקא קנ"ג) איתא "ובאת לרבות בית דין שביבנה".

וּכְתַב ע"ז הָרֶאֱב"ד וז"ל "לרבות בית דין שביבנה. פירוש שלשם היתה סנהדרי גדולה ונעשה על פיהם זקן ממרא מדכתיב

ובאת והוא הדין לכל עשרה מקומות שגלתה סנהדרי מיהו לאו להורגו דהא כתיב מן המקום ואמרין (סנהדרין פ"ז, א' - וכן לק' בספרי קנ"ד) מלמד שהמקום גורם, אלא להרחיקו מעדת ישראל על ידי נידוי וכיוצא בו".

וכ"כ הרמב"ם הל' ממרים (ג' ז') "מצאו חוץ למקומן והמרה עליהם פטור וכו', וכל אלו וכיוצא בהן שהן פטורין מן המיתה יש לבית דין הגדול לנדותן, להפרישן ולהכותן ולמנען מללמוד כפי מה שיראה להם שהדבר צריך לכך". ולא ציין הכ"מ מקורו, ולפי רבינו מקורו מספרי זה.

טו) בפרשת שופטים (פיסקא ק"צ) איתא "ועמדו מצוה בעדים שיעמודו וכו' א"ר יהודה במה דברים אמורים במלחמת מצוה אבל במלחמת חובה הכל יוצא אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "אבל במלחמת מצוה אפילו חתן מחופתו וכלה מחדרה, מספיקין מים ומזון".

לכאור' נראה דכוונת הראב"ד לבאר דמדברי הספרי משמע דנשים יוצאות למלחמת מצוה, וע"ז כתב דאינו כן, דאינה יוצאות למלחמה אלא לספק מים ומזון. וכיוון ליסוד זה הרדב"ז (על הרמב"ם הל' מלכים ז', ד') וכן הרש"ש (סוטה מ"ז, ב'), וכנראה לפנינו מצינו המקור היחידי שהוא מפורש כן מן הראשונים.

טז) בפרשת כי תצא (פיסקא רט"ו) איתא "כי תהיין לאיש שתי נשים וכו' והיה הבן ולא טומטום ואנדרוגינוס, הבכור ולא הספק".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "ולא הספק. ואם תאמר היינו טומטום ואנדרוגינוס, ויש לומר דהכי מיירי כגון שילדה בת ובן בבת אחת, אי נמי שני בנים ומספקא לן איזה יצא ראשו ראשון. ואם תאמר הא קיימא לן טפה אחת הן, אם כן סוף סוף ראשית אונו הוא, ויש לומר דגזרת הכתוב בכור אחד ולא שנים".

ולכא' צ"ב קושיית רבינו, ואינה מובנת כלל, דמה לי דנתעברה משניהם בבת אחת מ"מ הא בכור תלוי בלידה, ומי שיצא ראשון הוא הבכור.

ולכא' משמע מזה דרבינו סובר דבכור תלוי בהעיבור ראשון ולא בהלידה, וידוע מה שאומרים בשם הגר"א כן. ונדפס בספר קול אליהו עה"ת דבכור תלוי בהעיבור, דראשית אונו כתיב. [ובהעמק דבר כתב שלא האמין בשמועה זו ושקר העידו בשמו דודאי תלוי בלידה, וכמו כן כתב בתשובות דו"ז מרן הגר"מ אריק זצ"ל (אמרי יושר ח"ב ק"ד) והביאו שם בשם הגר"ח מוואלאזין זצ"ל, וכתב שאינו מאמין כלל "שיצא דבר זה מפי הצדיק רבי חיים מוואלאזין זצ"ל, וע"ע בכלי חמדה עה"ת פ' תולדות ופ' כי תצא שהאריך בזה].

וכעת זכינו לסברא זו מן הראשונים, דלכאור' נראה דדעת רבינו הוא דבכורה תלוי בעיבור ולא בלידה.

יז) בפרשת כי תצא (פיסקא רס"ב) איתא "לא תשיך לאחיך אין לי אלא לזה מלוה מנין וכו' כשהוא אומר נשך כסף לרבות כסף מעשר".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "לרבות כסף מעשר. לכאורה אתיא כרבי יהודה דאמר (ב"מ ז', א') מעשר שני ממון הדיוט, אבל קשה דא"כ פשיטא ולמה לי קראי, לכן נראה דאתיא כרבי מאיר דאע"ג דמעשר שני ממון גבוה הוא כיון דמצי עביד ביה בירושלים כל מה דבעי דלית ביה מעילה כספך קרינא ביה, ודוקא כסף מעשר אסור ללוותו ברבית אבל כסף הקדש ממש דאית ביה מעילה שריא כתוספתא ב"ק רבית ואונאה להדיוט ואין רבית ואונאה להקדש, מיהו בתשובה דקדקתי דאפילו ההוא אינו מותר ללוותו ברבית אלא שאם הלוחו ברבית אין הרבית יוצאה בדיינין, ולשאר הקדשות שמקדישין בזמן הזה כגון לצורך עניים או לנישואי יתומות או לצורך תלמוד תורה דלאו קדשי בדק הבית וליכא מעילה לנהנה מהן הואיל ואי בעי מפקר להו לנכסיה וחזי ליה נראה לי דאסור ללוותו בריבית מידי דהוי אכסף מעשר ואם הלוייה יוצא בדיינין".

מבואר מדברי רבינו שני חידושים לחומרא, א) דהא דאיתא בתוספתא ובב"מ (נ"ז, ב') אין ריבית להקדש הוא רק שאינה יוצאת בדיינים, אבל מ"מ יש איסור ריבית. (והנה הרמב"ם השמיט הא דאין ריבית להקדש, ותמה עליו הגידו"ת (שער מ"ו ח"ד סי' ז') והשער המלך (הל' מלוה פ"ד). ולפי דברי רבינו כאן יתיישב דאף בהקדש אסור, ורק דאינה יוצא בדיינים).

עוד חידוש, שהקדש עניים בזמן הזה אין לו דין הקדש, ובאמת יש מחלוקת הראשונים בזה, (טור סוף סי' ק"ס ובב"י שם), ובב"ח הביא שהר"ש בר ברוך התיר להלוות הקדש עניים בריבית, אבל רוב הראשונים אוסרים (עי' משנה למלך מלוה פ"ד

הי"ד). ורבינו נתן טעם לזה הואיל ואי בעי מפקיר נכסי וחזי ליה מידי דהוה אכסף מעשר ולכן יוצא בדיינים, ומשמע שמעיקר הדין סובר רבינו דהוי בכלל הקדש ורק משום מיגו אי בעי מפקיר נכסי אסר, והוא טעם מחודש שלכא' לא מצינו לה חבר.

יח) בפרשת כי תצא (פיסקא רע"ז) איתא "ואם איש עני הוא אין לי אלא עני עשיר מניין ת"ל ואם איש אם כן למה נאמר עני ממחר אני ליפרע על ידי עני יותר מן העשיר. לא תשכב בעבוטו וכו' כלומר שמחזיר לו כלי יום ביום וכלי לילה בלילה".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "אין לי אלא עני. פירוש שלא תכנס לביתו לעבוט עבוטו. עשיר מניין. פי' שלא תכנס לביתו, דליכא למימר דקאי אהשבת העבוט דהא מרבינן לקמן הא עשיר שכב ועבוטו אצלך. מלמד שמחזיר לו כלי יום. מדכתיב לא תשכב בעבוטו משמע שמחזיר לו כלי לילה בלילה, ומדכתיב השב תשב שני פעמים משמע שמחזיר כלי יום ביום".

לכא' מבואר בדברי רבינו דמה דגרסינן בב"מ (ק"ד, ב') תנו רבנן אם איש עני הוא לא תשכב בעבוטו הא עשיר שכב הוא גורס בספרי עצמו. ולכן הק' דמה פי' לעיל אין לי אלא עני עשיר מניין הא בסיפא תנא דהעשיר אין דין של לא תשכב בעבוטו. ותירץ רבינו דרישא קאי על הדין של לא תבא אל ביתו, וכאילו כתוב לא תבוא אל ביתו אם איש עני הוא, ומרבינן גם עשיר.

ובפי' רבינו הלל קאי על דין השבת העבוט כהפי' ששולל רבינו, והק' בזה בספרי דבי רב (מהגר"ד פרדו ז"ל) דא"כ יש סתירה רישא לסיפא, וכן הביא מהתוס' רא"ש והרבינו פרץ שם בב"מ שהקשו הסתירה. ולפי פירוש רבינו לכא' מיושב הכל.

עוד מבואר בדברי רבינו שכנראה למד שדרשת הספרי "לא תשכב - והשב תשב" חלוקה מדרשת הגמ' ב"מ (ק"ד, ב'), אמנם הרבינו הלל השווה דרשת הגמ' לדרשת הספרי לא תשכב והשב תשב שני פעמים.

יט) בפרשת כי תצא (פיסקא רפ"ז) איתא "לא תחטום שור בדישו וכו' רבי יוסי ב"ר יהודה אומר מה דייש מיוחד שעושה בידיו ורגליו ובגופו יצא העושה בידו וברגליו אבל לא בגופו".

וכתב ע"ז הראב"ד וז"ל "יצא העושה בידיו אבל לא ברגליו. כלומר פועל שהיה עושה אצל בעל הבית בתלוש בידיו והיתה מלאכה שהיה יושב שאינו אוכל, וסתמא כרבי יוסי ברבי יהודה בפרק השוכר את הפועלים (ב"מ צ"א, ב') אבל תנא קמא פליג התם דאפילו אינו עושה אלא על כתיפו אוכל דלא מקשינן לשור".

ולכא' מבואר מדברי רבינו חידוש גדול, דלריב"ז לא בעי שיעשה מלאכה ברגל ממש כמו דיתה, אלא כל שעומד או הולך בשעת המלאכה זה מיקרי שעושה מלאכה ברגל, ולא אתי למעוטי אלא יושב בשעת המלאכה.

וכהנה רבות כאשר יראה המעיין.

גם יש לציין שעבודותינו שבהגהות כמוכן אינה מלאכה שמושלמת כראוי, מכיון שלעיין היטיב בכל פיסקא ופיסקא צריך להיות בקי מופלג בש"ס ומפרשיו, דהרי כל פסוק ודרשא שבספרי היא ענין ולימוד ואף מסכת וסוגיא בפני עצמה, ורק עד כמה שירינו מגעת לכעת הערנו הערתנו דרך לימודינו, והוא בבחינת תן לחכם ויחכם עוד.

***

עבודת פענוח הכת"י נעשתה בעיקר ע"י הרב צבי בסר שליט"א שאף העיר הרבה הגהות בהערותינו שב"זכרון יוסף טוביה". חלק גדול בעבודת ההגהות נעשתה ע"י ידידי הגאון רבי אהרן יואל סורשר שליט"א, ולא חסך מזמנו היקר יומם וליל להעיר ולהאיר אותנו בעבודה חשובה זו, ודקדק בעבודתו בבקיאות עצומה כדי שיצא דבר מושלם. זכינו שאף חלק מהפירוש ומהגהותינו היו לעיני מרן הגאון רבי חיים קניבסקי שליט"א אשר בעצמו עבר על חלק מהפירוש והגהותינו, ורשם כמה הגהות שהדפסנו אותם במקומם.

קרינו להגהות אלו בשם "זכרון יוסף טוביה" על שם ולעילוי נשמת הבחור יוסף טוביה ז"ל למשפחת הירש שנקמף בדמי ימיו, והנדרס כאן יו"ל לעילוי נשמתו. ובוה עלינו להודות לאביו ר' ישראל אריה שיחי' הירש ומשפחתו שלקחו על עצמם חלק גדול מהוצאות הדפוס ונתנדבו בעין יפה ורוח נדיבה שיצא ספר זה לאור לעילוי נשמתו. זכות תורת רבותינו

הראשונים יעמוד להם ולכל בני משפחתם להתברך בברכת ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת.

ממעמקי לב הנני בזה להודות ולברך את כבוד הוריי, אאמו"ר המובהק, הגאון רבי אריה ליב שליט"א ואמי מורתי שתחי', וכן לברך ולהוקיר את מעלת כבוד חמי הרב ר' אברהם מענענבויים שליט"א ביחד עם חמותי שתחי'. וכן להשיבות הק' שזכיתי לשבת בהם תחכמוני ללמוד ביני עמודיהם ישיבת חברון בעיה"ק, בריסק בעיה"ק, ובית מדרש גבוה ליקוואוד. ובמיוחד אציב בזה כאן זכרון למו"ר הגאון רבי שמחה זיסל ברוידא זצ"ל ראש ישיבת חברון כנסת ישראל בעיה"ק, ששחל"ח ביום הנף עש"ק א' דחזהמ"פ תש"ס, ואשר זכיתי רבות בשנים לדלות מבאריו העמוקים בשיעוריו ושיחותיו המחכימות בחכמה ודעת.

אחרון חביב עלי להודות לאשתי, עקרת ביתי, מנשים באהל תבורך מרת בריינא שתחי', שלא חסכה במסירות נפלאה שאוכל להשתעשע בספר זה, ואשר רב חלקה בהוצאתו לאור עולם, ישלם לה ה' כגמולה, ונזכה יחד לרוות רוב נחת מילדינו שיחיו ולראותם עוסקים בתורה ובמצוות ושלא תמוש התורה מפינו ומפי זרעינו וזרע זרעינו עד עולם אכ"ר.

אלול תשס"ז - ליקוואוד נ.דו.

אליעזר דן רלב"ג